

نقش آموزشی خانواده در تحقق جامعه مطلوب از منظر قرآن

سعید کاکائی*

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۴/۱۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۴/۳۰

چکیده

بشر همواره به دنبال ایجاد جامعه مطلوب و آرمانی بوده است که بتواند اهداف و اغراض خود را در آن جامعه دنبال کند اما هیچگاه به صورت جامع و کامل به آن دست نیافته است البته در برخی از ازمینه قدری به جامعه مطلوب نزدیک شده است، از طرفی قرآن کریم بعنوان جامع ترین منبع برای سعادت مادی و معنوی بشر به معرفی راهکارها و شاخصه ها و نیز موانع رسیدن به جامعه مطلوب پرداخته است پس می‌تولد تحقیقی جامع جهت شناخت جامعه مطلوب صورت گیرد. در این مقاله ضمن تعریف از جامعه مطلوب و آرمانی به نقش پر رنگ آموزشی خانواده در تحقق جامعه مطلوب از منظر قرآن و روایات پرداخته شده است که اگر مورد مذاقع و عمل قرار گیرد میتواند قدمی مهم در جهت نزدیک شدن به جامعه مطلوب و رسیدن به آن باشد.

کلیدواژگان: جامعه، جامعه مطلوب، خانواده، آموزش.

مقدمه

انسان موجودیست اجتماعی که در تامین نیازهای خود به جامعه و ارتباط با سایر افراد نیازمند است و هسته ها و شعبات اجتماعی دیگر تحت عنوان مدرسه دانشگاه صنف و ... را تحت تأثیر قرار می دهد و خانواده در میان نهادهای جمع گرا و اجتماعی به عنوان اولین و مهمترین هسته اجتماع شناخته می شود چرا که خانواده کانون پرورش و تربیت افراد اجتماع است و منبع فکری و ایدئولوژی افراد از خانواده نشأت می گیرد به همین دلیل در آموزه های اسلامی به خصوص قرآن به نهاد خانواده اهمیت ویژه ای داده شد و نوع جامعه پذیری یا جامعه گزیری می تواند در نهاد خانواده بنیان نهاده شود.

جامعه در اصطلاح محصول گرد آمدن انسانها و کنشهای متقابل میان آنان است که باهم زندگی می کنند و در رسیدن به هدف معینی با یکدیگر همکاری دارند. به علاوه معیارها و مقرراتی ساده یا پیچیده بر روابط عادی آنها حاکم است و نهادها و سازمانهایی، تداوم و پایداری اجتماع آنان را تامین می کند.

از این رو در تعریف جامعه پردازی می توان گفت جامعه پردازی عبارت است از ایجاد رویه و چارچوب علمی و عملی منسجم در جهت طراحی و تحقق جامعه ی ایده آل انسانی که مبتنی بر اندیشه ها باورها و تفکرات مکتبی مذهبی و ایدئولوژی است که در مسیر دست یابی به هدف یا اهدافی طراحی شده است.

ایجاد جامعه والا و متعالی مشروط به نوع جامعه پردازی است که در تفکر و نتیجتاً رفتار فرد بروز پیدا می کند که خانواده نقش مهمی در آن دارد و از طرفی برای برطرف کردن کاستی ها و نواقص جامعه مطلوب لازم است از خانواده کمک گرفته و در صدد تقویت برخی از مبانی در نوع آموزش خانوادگی و نوع دیدگاه ها و سبک زندگی خانوادگی بر آمده تا بتوان به نتیجه مطلوب دست یافت.

در آموزه های قرآن مکرراً در رابطه با ارتباط خانواده در ایجاد و پویایی جامعه ایده آل سخن به میان آمده است که ما در این تحقیق می کوشیم تا با بررسی دیدگاه قرآن در این زمینه به طراحی الگویی جامع برای جامعه مطلوب دست یابیم که تکیه اصلی بر خانواده است و منابع مورد بررسی آیات مبارکه ی قرآن می باشد.

مفاهیم

مفهوم جامعه

طبق تعریف فرهنگ معین جامعه به گروهی از مردم یک شهر، کشور، جهان یا صنفی از مردم مانند جامعه کارگری، کارمندی، هنری، و... گفته میشود. جامعه ای که بر مبنای خواست آزادانه و آگاهانه اکثریت مردم در شکل گیری حکومت و رعایت حقوق بشر و قانون مندانه اداره می شود نیز تعریف دیگری است که بیان شده است (معین، فرهنگ فارسی معین، ۱۳۸۳ش: ص ۵۹۱).

جامعه طبیعی در واقع متشکل از اجتماع انسانی است که تحت قوانین معین و مشخصی در کنار همدیگر زندگی می کنند در واقع گروهی از مردم که برای رسیدن به هدفی مشخص و معین تحت قوانینی که پذیرفته شده گرد هم جمع آمده اند شامل این تعریف نیز می شود. این تعریف ما می تواند جامعه های کوچکتر از جمله جامعه های هنری جامعه دکترین جامعه نویسندگان و غیره را نیز شامل شود (دهخدا، لغت نامه دهخدا، ۱۳۷۷ش: ج ۸، ص ۶۵).

اجتماع را نیز نمیتوان تنها و فقط مجموعه ای از فرد یا یک ارگانیزم بزرگ پنداشت و یا آن را همانند یک اجتماع حیوانی دانست درست است که اجتماع از حیطة طبیعت بیرون نیست و دنباله تکامل عضوی و فردی است ولی بخودی خود موجب خواص تازه ای است که آن را امور اجتماعی می نامند و موضوع جامعه شناسی مطالعه این امور اجتماعی و دسته بندی آن، بررسی تحولات آن و استنتاج از این تحولات برای پیش بینی از تحولات آینده است پس مسئله اساسی در جامعه شناسی مطالعه تحولات پدیده های اجتماعی و قوانین آن است. ژان ژاک روسو معتقد است جامعه حق طبیعی و قبلی است که حقوق مدنی بر طبق قرارداد اجتماعی که با رضایت افراد منعقد گردیده است جانشین آن شده است (همان).

با توجه به تعریف بیان شده میتوان گفت تعریف جامعه در واقع همان انسان های هستند که ممکن است تحت هر عنوانی در کنار یکدیگر قرار گرفته باشند که اتفاقا به معنی اصطلاحی هم نزدیک است.

مفهوم اصطلاحی جامعه

لفظ جامعه برای مجموعه انسانی بکار میرود که در یک سرزمین محدود با تمامی ویژگی های مشترک اعم از قوانین آداب و سنن و.... در کنار یکدیگر زندگی کرده و با هم دارای پیوند هستند؛ مجموعه ای از افراد انسانی که با نظامات و آداب و سنن و قوانین خاص به یکدیگر پیوند خورده و زندگی دسته جمعی دارند، جامعه را تشکیل می دهد (مطهری، مقدمه ای بر جهان بینی اسلامی (جامعه و تاریخ)، ۱۳۹۶ش: ص ۳۱۳).

با توجه به تعاریف بیان شده میتوان گفت جامعه متشکل از انسان های است که در یک سرزمین با تمام تفاوت های که ممکن است از نظر عقیده و دیدگاه و.. داشته باشند گرد هم آمده اند و در بستر آن به دنبال رفع حوائج خود میباشند و چه با میل و رغبت و چه بدون رضایت بالاجبار در کنار هم زندگی میکنند چون مفهوم اجتماع و جامعه همین است.

اما تنها تشکیل جامعه برای کنار هم قرار گرفتن افراد کافی نیست و در واقع باید در این اجتماع تمامی حق و حقوق افراد رعایت شود تا این انسجام و یکپارچگی تداوم داشته باشد، در واقع این جامعه مطلوب و آرمانی است که سبب حفظ اجتماع انسانی میشود.

جامعه مطلوب

جامعه مطلوب جامعه ای است که هم در آن رعایت عدل و عدالت شده باشد و هم زمینه کافی برای رشد افراد و رسیدن به خواسته های مشروع و قانونی آنها فراهم شده باشد در غیر اینصورت ما شاهد مهاجرت افراد جامعه خواهیم بود، افرادی که از اجتماع آنها بود که جامعه تشکیل میشد (معین، فرهنگ فارسی معین، ۱۳۸۳ش: ص ۵۹۲).

جامعه + مطلوب، یعنی جامعه ای که متناسب با همه انسان ها باشد و در آن رعایت تمام شئون افراد جامعه شده باشد به نحوی که افراد جامعه را بسمت کمال و هدایت رهنمایی سازد، خواسته شده، طلب شده. دلپسند، خوش آیند. محبوب، معشوق از دیگر معانیست (همان).

با توجه به اینکه جامعه مطلوب جامعه ای است که در آن افراد جامعه یعنی انسان ها باید به سعادت برسند باید در نظر گرفت که چه چیزی برای سعادت انسان مورد نیاز است، پس باید در جواب گفت هر جامعه ای که در آن خدای یکتا مورد پرستش قرار بگیرد و حاکمان در آن جامعه سعادت دنیوی و اخروی مردم را در نظر بگیرند و حاکمان و مردم همیشه عدالت را مد نظر قرار دهند و نسبت به هم احساس مسئولیت داشته باشند و همگی برای پیشرفت جامعه و عاقبت به خیری و دوری از پلیدی همکاری و تعاون داشته باشند.

آموزش

در لغت نامه معنای آموزش را همان تعلیم و تربیت و یاد دادن ذکر کرده‌اند که از مصدر آموختن می‌باشد، می‌توان آموزش را نوعی یادگیری دانست با این تفاوت که در آموزش سعی میشود که کسب دانش، مهارت، اخلاق، اعتقادات، عادات و... بصورت ساده تر و روانتری به فرد انتقال پیدا کند. در واقع آموزش غالباً توسط مربیان و معلمان انجام می‌شود، ولی میتوان والدین را اولین مربیان انسان دانست که مهمترین نقش را در یادگیری به عهده دارند.

میتوان گفت آموزش نوعی به فعلیت رساندن فرد به سمت کمال و مطلوبیت آنچیزیست که مورد آموزش قرار گرفته است، حال آن چیزی که تحت آموزش قرار گرفته میتواند جنبه مادی داشته باشد و یا معنوی این مربوط به شخص است که چه چیز را برای خود کمال بداند.

نقش آموزشی خانواده در جامعه پردازی مطلوب

خانواده به عنوان اولین نهاد اجتماعی است که هر فردی در آن متولد میشود و اولین پایه های آموزشی وی در آنجا نهادینه میشود جامعه شناسان و روانشناسان بر این عقیده هستند که بسیاری از مشکلات رفتاری و اجتماعی کودکان و نوجوانان ناشی از رفتارهای خانواده ها میباشد.

میتوان اذعان داشت که تا حدود زیادی رمز سعادت هر فردی در خانواده وی نهفته است در واقع میزان عشق و محبت به فرزندان و همسر و دادن اعتماد به نفس به آنها و

همچنین آماده سازی آنها برای حضور در اجتماع و ایفای نقش همه و همه در گروه آموزش صحیح خانواده می باشد.

ملاک شناسی تعاملات و رفتارهای اجتماعی در خانواده

خانواده درست و بافضیلت را میتوان خانواده ای دانست که بر اساس یک قاعده و قانون استوار و بی نقص (البته نمیتوان گفت واقعا همچنین چیزی وجود دارد ولی همین که سعی کند که بسیار بسیار کم باشد نقص این قواعد میتوان گفت کافیسیت) تشکیل شده باشد و همه بر اساس تعاون و همکاری که با همدیگر دارند بسمت آن هدف پیش بروند و این هدف نیز باید بر اساس ارزش گذاری بر حق و حسن شکل گرفته باشد و در این میان همه اطاعت و فرمان بردار از این ارزش ها هستند و یک نفر (پدر) بعنوان لیدر و کسی که راهنمای دیگر اعضاست هم خود وهم دیگران را به اطاعت از این دستورات که بیشتر جنبه الهی دارد ملزم میکند (مترجمان، تفسیر هدایت، بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۷۷ش: ج ۸، ص ۳۵۸).

پس یک فرد منظم و قانون مند تنها به قوانین و دستورات در غالب خانواده اکتفا نمیکند بلکه این رعایت از مقررات را به صحنه اجتماعی نیز سرایت میدهد حتی اگر این مقررات در ظاهر کوچک و ناچیز شمرده شود، اما آنها را مراعات میکند زیرا بنفع خود و جامعه است البته ممکن است برخی از این قوانین دچار اشکال باشد (که باید رفع شود) اما تبعیت از آنها بهتر است چرا که ما در روایات داریم قانون غلط بهتر از بی قانونی است، بهر حال یک فرد که بدنبال تبعیت از فرامین الهی است چه در خانواده و چه در جامعه خود را ملزم به رعایت قوانین میداند چرا که او یک فرد الهی و مسلمان است و در اسلام الزام به تعهد حتی در برابر غیر مسلمان هم سفارش شده و این امر باعث میشود که یک اجتماع و جامعه منضبط و قانون مند داشته باشیم (همان).

برای ارتباط موثرتر و قویتر در جامعه باید ابتدا یک شخص بتواند در درون خانواده خود که قاعدات احساس صمیمیت بیشتری میکند و اولین حلقه ارتباطی وی است با سایرین توانایی بیان مطلب خود و ارتباط را داشته باشد، اگر روابط مثبت و قوی در خانواده وجود نداشته باشد، اگر در بین اعضای خانواده صمیمیت، همکاری و اعتماد

شکل نگرفته باشد بدنبال آن هم شخص توانایی تعامل و ارتباط و در ادامه احساس مسئولیت نسبت به دیگران و خود اجتماع را نخواهد داشتو نمیتوان انتظار داشت که این فرد بتواند نسبت به سایرین احساس تعلق یا دل بستگی داشته باشد، بنابراین تعاملات فرزند با خانواده و میزان صمیمیت بین آنها در میزان هویت دینی فرزندان مؤثر است و میزان تعلق و تعهد فرزند نسبت به اجتماع دینی اش و تصور او از مذهبی بودنش در خانواده شکل می‌گیرد. علاوه بر ارتباطات درون خانوادگی، ارتباط خانواده با اجتماع، نهادها و سازمان‌ها و میزان اعتماد به آنها، در میزان هویت دینی فرزندان، احساس مثبت آنها نسبت به هم‌دینان خود و تعهد نسبت به سرنوشت حال و آینده جامعه مسلمانان، واجد نقش مؤثری است (سفیری، کمالی، مصلح، بررسی رابطه سرمایه اجتماعی خانواده و مشارکت دینی با هویت دینی نوجوانان، ۱۳۹۳ش: ص ۱۱).

میتوان از این سخنان نتیجه گرفت که آن قدرت عاطفی، توجهات اخلاقی اسلامی، دیدگاه باز خانواده نسبت به مسائل درونی و بیرونی خانواده میتواند نقش بسیار مهمی را در تشکیل هویت فرزند داشته باشد، اعتماد، بها دادن، روابط نزدیک و مثبت، نقش بسزایی در زندگی فرد بازی میکند و او را برای حضور در جامعه آماده میکند، هر چه این تعاملات در میان فرزندان و والدین بیشتر باشد تعهد فرزند هم نسبت به اجتماع دینی که در آن قرار دارد بیشتر خواهد شد (همان).

«إِنْ كُنْتُمْ تُرِدْنَ... أُسْرِحْ كُنَّ» در برابر تقاضای نابجای همسر، نظر قطعی خود را صریح و روشن اعلام کنید (احزاب، ۲۸)

«إِنْ كُنْتُمْ تُرِدْنَ» (با قاطعیت ولی همراه با مهربانی و عدالت، توقعات بی جا را از بین ببرید.)

هنگام دسترسی به بیت المال و غنائم، با برخورد قاطع با خانواده و نزدیکان جلو توقع و انتظارات بی مورد دیگران را بگیریم. «إِنْ كُنْتُمْ»

«قَالَتْ إِحْدَاهُمَا يَا أَبَتِ اسْتَأْجِرْهُ» دختران نیز در خانواده بر اساس منطق و حکمت، حق پیشنهاد دارند و فرقی با دیگران ندارند. (قصص، ۲۶)

«یا أَبَتِ اسْتَأْجِرْهُ» روابط حسنه میان والدین و فرزندان و آزادی بیان در خانواده، یک ارزش است. همانطور که از آیه شریفه برداشت میشود دختران حضرت شعیب در استخدام حضرت موسی بعنوان چوپان به پدر خود مشورت و پیشنهاد میدهند که خود نشان دهنده تعامل و اعتمادی است که در بین اعضای خانواده وجود دارد در اینجا حضرت شعیب به دختران خود نفرمود که شما حق دخالت ندارید بلکه در ادامه فرمودند که دلیل شما چیست که او را امانت دار خوبی میدانید که دختران جریان درگیری سر چاه و راه رفتن حضرت موسی از پیش که مبدا نظر وی به دختران افتد را شرح دادند (قرائتی، تفسیر نمونه، ۱۳۸۶ ش: ج ۸، ص ۱۷۶).

بله حتی از زمان خیلی قدیم هم این ادیان الهی بودند که علاوه بر دستورات لازم برای استحکام خانواده و حفظ نسل و بسیاری از مسائل دیگر برای زن و دختر هم شخصیت و انسانیت قائل بودند و قائل به حضور آنها در نظرات و تصمیمات خانواده و حتی اجتماع بودند چیزی که تا مدتها و همین چند قرن اخیر حتی در بلوک شرق و غرب که مدعی تمدن و پیشرفت و آزادی بیان بودند وجود نداشت حتی الان هم بیشتر به زن بعنوان یک برده جنسی و ابزار کار نگاه میشود که جای بسی تاسف دارد

با جمع بندی مطالب مربوط به نقش زندگی خانوادگی در رشد اجتماعی افراد میشود نتیجه گرفت که برخورد اجتماعی خانواده میتواند در شکل گیری رفتارهای اجتماعی مطلوب تأثیرگذار باشد. از طرفی به جهت اهمیت و گستردگی نقش خانواده در اجتماع برخی از اندیشمندان علوم اجتماعی زندگی خانوادگی را به عنوان پایه و اساس سرمایه اجتماعی اجتماعی هم معرفی میکنند فوکویاما معتقد است که خانواده ها منابع مهم سرمایه اجتماعی در همه جا هستند و به گفته نیوتن خانواده میتواند اساسی ترین منبع سرمایه اجتماعی نیز باشد. به عبارتی فضای ارتباطی میان والدین و فرزندان سرمایه اجتماعی درون خانواده محسوب می. شود خانواده به عنوان مهمترین عامل جامعه پذیری میتواند، هنجارهای اعتماد عمل جمعی منافع، جمعی کنشهای متقابل و رفتارهای مطلوب را در افراد درونی ساخته و در ابعاد ساختاری و ابعاد شناختی به حفظ و تقویت سرمایه اجتماعی یاری

رساند افراد متولد شده در خانواده، حاملان سرمایه اجتماعی اند حاملانی که با وجود این که نقش کمرنگی در ایجاد این نوع از سرمایه دارند اما میتوانند آن را حفظ و تقویت کنند یا اینکه آن را به اضمحلال بکشانند خانواده به مثابه مرکز تجمع اولیه سرمایه اجتماعی و افراد به مثابه حاملان این سرمایه در چارچوبی، کلی باعث حفظ استمرار و تقویت این نوع از سرمایه اند

نقش خانواده در اعتلا و استعلای دانش در جامعه پردازی مطلوب

اسلام به خانواده نگاهی متفاوت دارد نسبت به آن نگاهی که دیگر ادیان و یا بی دینان دارند، در نظر اسلام اولین بنای ساختمانی جامعه خانواده است و خانواده بعنوان پی و ریشه جامعه اهمیت دارد، قرآن از آن لحاظ که خانواده بعنوان یک دژ و سد ابتدایی است در مقابل جامعه و مدرسه و .. که وظیفه تربیت نسلها به عهده اوست نگاه ویژه ای به آن دارد فلذا در جای جای سوره های مختلف قرآنی از خود خانواده یا قضایای مربوط به آن صحبت به میان می آورد، تا بدین طریق برنامه سعادت و تکامل انسان را به وی آموزش دهد تا بدین وسیله از هر گونه کج روی و بروز مشکل جلوگیری کند از نگاه به نقش متفاوت هر یک از زن و مرد و فرزندان گرفته تا نقش آنها در قبال یکدیگر از نظر اسلام زن دارای شخصیت والا و مقدسی است و همچون جامعه غربی به وی نمینگرد که از صبح بیرون رفته و همچون مرد بدنیا کار و فعالیت باشد بلکه وظیفه اصلی او تعلیم و تربیت فرزندان است تا آنها را برای حضور در جامعه مهیا کند هر چند این منافی حضور مادر در اجتماع نیست چیزی که بعنوان دست آویزی برای بهانه جویان شده است (مترجمان، تفسیر هدایت، ۱۳۷۷ش: ج ۱۶، ص ۵۲).

اما چه رابطه ای میان قضایای خانوادگی و قضیه اجتماعی وجود دارد؟ در جواب باید گفت خانواده در واقع بعنوان اولین مدرسه و اولین اجتماع (هر چند کوچک) است که فرد در آن پا میگذارد و دو بعد مادی و معنوی شکل میگیرد. پس باید هدفش در جامعه اسلامی ساختن یک انسان مقاوم باشد، انسانی که بتواند مثل یک کوه محکم در برابر فشارهای خارجی بایستد و در برابر شهوات سر فرود نیورد و از جنگ و ستیز نهراسد و در دفاع از مبادی و جامعه استقامت به خرج دهد و هوشیار باشد تا به خطر نیفتد. و به

همین خاطر است که قرآن می‌خواهد در مورد ایمان راسخ، پایمردی و استقامت رهبران دینی یک جامعه سخن بگوید از خانواده نیز حرف به میان می‌آورد تا بفهماند اگر همچین انسان‌های وجود می‌آیند بخش اعظمی از علت آن خانواده‌ها هستند که این توان را به آنها می‌دهند (همان، ص ۲۱۰).

یکی از ویژگی‌های دنیای امروزه پیشرفت و ترقی شگفت‌انگیز در زمینه‌های مختلف علمی و پژوهشی و هوش مصنوعی است که تاثیر بسیار زیادی خواسته یا ناخواسته بر زندگی فردی و اجتماعی انسان‌ها گذاشته است. در واقع به تناسب رشد علمی و عقلی انسان‌ها شرایط روحی و روانی وی هم تحت تاثیر قرار می‌گیرد و پیچیدگی‌ها و مشکلات جدیدی به آن افزوده می‌شود برای همین نیاز است که با این رشد توقف ناپذیر علم و افزایش شناخت نسبت به پدیده‌های اطراف ما نیز شناخت خود را نسبت به انسان و احتیاجات واقعی او بیشتر کنیم. یکی از بهترین راه‌های شناخت بیشتر انسان در همین مناسبات اجتماعی است که نمونه بارز آن خانواده است، که نیاز به تدبیر بیشتر در آموزه‌های اسلامی دارد.

در آیات بسیاری از قرآن کریم به بحث خانواده (چه مستقیم و چه غیرمستقیم) و نقش تربیتی و آموزشی آن اشاره شده است؛ از جمله:

« وَالْبَلَدُ الطَّيِّبُ يَخْرِجُ نَبَاتَهُ بِإِذْنِ رَبِّهِ وَالَّذِي خَبثَ لَا يَخْرُجُ إِلَّا نَكْدًا كَذَلِكَ نُصَرِّفُ
الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَشْكُرُونَ »

و سرزمین پاکیزه (و شیرین) گیاهش به فرمان پروردگار می‌روید، اما سرزمین‌های بدطینت (و شوره‌زار) جز گیاه ناچیز و بی‌ارزش از آن نمی‌روید. این گونه، آیات را برای آنها که شکر گزارند بیان می‌کنیم. (اعراف، ۵۸)

در تفسیر این آیه آمده است: کلمه (نکدا) به معنای چیزی است که در آن خیری نباشد، (نبات نکد)، به معنای گیاه کم و بی‌فایده می‌باشد. حال اگر کمی تعمق کنیم در میابیم که خانواده نیز اینچنین است اگر یک خانواده را مصاداق زمین بدانیم تنها در خانواده پاک

است که فرزندان پاک بوجود می آیند و خانواده پاک هم خانواده ایست که مطیع اوامر الهی هستند و همچنین خانواده ای سبب اعتلای جامعه نیز خواهد بود همچون کلونی زنبور عسل اگر هر کس وظیفه خود را بدرستی انجام دهد و راه حق را پیش بگیرد در نتیجه ثمره آن که همان عسل (سعادت و کمال) است میرسد.

آموزش معارف و سنت های الهی برای زندگی توحیدی در خانواده بی شک اگر ما بدنبال جامعه ای توحیدی و آرمانی باشیم باید خانواده های داشته باشیم که هم باورها و سنت های الهی را آموزش دهند و هم به آن ها عمل کنند چرا که عقیده و باور به تنهای کفایت نمیکند، بعلاوه اینکه به اعضای خانواده آموزش داد که این سنت و باورها هستند که راه انسان را مشخص میکنند و انسان را بسمت کمال و سعادت و یا نابودی و شقاوت هدایت میکنند.

اما یقیناً راهی که انسان را به سمت کمال و سعادت میکشاند همان باور و عمل به معارف الهی و قرآنیست چرا که این خالق یکتاست که با شناخت نیازهای انسان و درستترین راه برای برطرف کردن آن نیازها میتواند به او برنامه دهد و وی را از منجلاب گمراهی و ظلمات نجات داده و بسمت نور، هدایت کند.

آیات مرتبط

«وَ كَانَ يَأْمُرُ أَهْلَهُ بِالصَّلَاةِ» (مریم، ۵۵)

«وَ أَمَرَ أَهْلَكَ بِالصَّلَاةِ» (طه، ۱۳۲)

«قُلْ لَأَزُوجِكُمْ وَ بَنَاتِكُمْ» (احزاب، ۵۹)

«إِنَّا كُنَّا قَبْلُ فِي أَهْلِنَا مُشْفِقِينَ» (طور، ۲۶)

«وَ أَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ» (شعراء، ۲۱۴)

«إِذْ قَالَ لِبَنِيهِ» (بقره، ۱۳۳)

«يَا بَنِي أَقِمِ الصَّلَاةَ» (لقمان، ۱۷)

«قَالَ يَا بَنِيَّ لَا تَقْصُصْ رُؤْيَاكَ» (یوسف، ۵)

«يَا بَنِيَّ إِنِّي أَرَى فِي الْمَنَامِ» (صافات، ۱۰۲)

«يَا بَنِي لَا تَدْخُلُوا مِنْ بَابٍ وَاحِدٍ» (يوسف، ۶۷)

«فَمَا آمَنَ لِمُوسَىٰ إِلَّا ذُرِّيَّةٌ» (يونس، ۸۳)

از آیات و روایات مختلف میتوان پی برد که مسئله امر به معروف و نهی از منکر جزو مسائل مهمی است که بسیار زیاد به آن سفارش شده است و حتی جزو فروع اسلام شمرده شده پس همه مسلمانان نسبت به آن مسئول بوده و باید به آن عمل کنند. حال با استفاده از این مطلب و آیات فوق و روایات موجود میتوان دریافت که این مسئله (امر به معروف و نهی از منکر) در قبال همسر و فرزندان نمود بیشتری دارد و مسئولیت وی سنگینتر است، پس باید در تعلیم و تربیت آنها بیشتر سعی و تلاش کند و آنها را از گناه باز دارد و به خوبی ها دعوت کند، در واقع تنها تغذیه جسمی کافی نیست بلکه تغذیه روحی فرزندان را نیز به عهده دارد (مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ۱۳۷۴ش: ج ۲۴، ص ۲۹۴).

در حدیث جامع از رسول خدا ص آمده است:

«إِذَا كَلَّمَكُم رَاعٍ، وَ كَلَّمَكُم مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ، فَالْأَمِيرُ عَلَى النَّاسِ رَاعٍ، وَ هُوَ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ، وَ الرَّجُلُ رَاعٍ عَلَى أَهْلِ بَيْتِهِ، وَ هُوَ مَسْئُولٌ عَنْهُمْ، فَالْمَرْأَةُ رَاعِيَةٌ عَلَى أَهْلِ بَيْتِ بَعْلِهَا وَ وَلَدِهِ، وَ هِيَ مَسْئُولَةٌ عَنْهُمْ، إِذَا فَكَلَّمَكُم رَاعٍ، وَ كَلَّمَكُم مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ»

بدانید همه شما نگهبانید، و همه در برابر کسانی که مامور نگهبانی آنها هستید مسئولید، امیر و رئیس حکومت اسلامی نگهبان مردم است و در برابر آنها مسئول است، مرد نگهبان خانواده خویش است و در مقابل آنها مسئول، زن نیز نگهبان خانواده شوهر و فرزندان است و در برابر آنها مسئول می باشد، بدانید همه شما نگهبانید و همه شما در برابر کسانی که مامور نگهبانی آنها هستید مسئولید! در این حدیث پیامبر اکرم تک تک افراد را موظف دانسته و اینچنین نیست که شخصی بتواند شانه از تکلیف خالی کند، مرد نمیتواند به بهانه تامین معاش خانواده از وظایف تربیتی امتناع کند و همچنین زن با بهانه اشتغال یا رسیدگی به امور منزل در تربیت فرزند کاهلی کند. در جامعه نیز بهمین منوال است کسی که رهبر و زمام داری را بر عهده دارد یا شخصی که مسئولیتی را قبول کرده باید بداند که حراست و نگهبانی از حقوق مردم بر عهده اوست یا نباید نمیپذیرفت و یا حالا که پذیرفته بهیچ وجه عذر و بهانه از وی پذیرفته نیست (همان).

مسئله مادیات در زندگی انسان‌ها نقش مهمی دارد، اما آنچه که باید بیشتر به آن اهمیت داد معنویت افراد است در واقع میتوان اذعان داشت که معنویت بعنوان حلقه مفقوده زندگی انسان‌ها در این زمان است چرا که جهت دهنده است بسمت کمال، رشد و سعادت واقعی و وجود معنویت است که فرد، خانواده و جامعه را در برابر بیماریهای اخلاقی و روحی حفظ می کند و بدون وجود آن فرد واجتماع بسیار آسیب پذیر است و براحتی در برابر مشکلات باخت می دهد (حاج علی اکبری، مطلع عشق (گزیده ای از رهنمودهای حضرت آیت الله سید علی خامنه ای به زوج های جوان)، ۱۳۸۴ش: ص ۵۰).

همانگونه که در قرآن بیان شده در ابتدا خانواده از مرد و زن شکل می گیرد و این دو افرادی هستند که وظیفه به فعلیت رساندن و پرورش دادن توانایی های فرزند خود را برعهده دارند و باید با مهر و محبت و روابط متقابلانه و متعاملانه فرزند را در مسیر رشد و تکامل قرار داده تا در بستر جامعه هم موفق باشد در واقع پدر و مادر در محیط خانواده نخستین مراجع صلاحیت دار و نمونه هایی هستند که کودک ارزشهای اساسی و رفتارهایی را که روش زندگی او را شکل خواهد داد از آنها فرا میگیرد بنا به گفته روان شناسان، در کودک نوعی ظرفیت فراگیر و گرایش فطری به دین وجود دارد که خانواده باید گرایش کودک به دین را که از همان سالهای اولیه زندگی آغاز میشود هماهنگ با عقاید خود هدایت کند گرایش کودک به دین بیشتر با عوامل بیرونی بروز پیدا میکند. کودک درباره مفهوم واژه ها و عبارتهای، دینی که در محاورات روزانه میشوند پرسشهایی مطرح میکند و به رفتارها و مراسم دینی که مشاهده میکند توجه دقیق دارد ممکن است بعضی از کودکان در این مسیر پا را فراتر گذارده درباره تولد مرگ اهمیت زندگی و امثال آن پرس و جو کنند، در اینجا می بایست پدر و مادر بهترین جواب ها را به مقتضای سن فرزند به او بدهند که هم مجهولات ذهنیش معلوم شود و هم او را بیش از پیش بسمت دستورات الهی سوق دهند (خان محمدی، احمدی، نقش خانواده در تربیت فرزندان از دیدگاه اسلام و روان شناسی، پژوهش های مدیریت و علوم انسانی در ایران، ۱۳۹۹ش: ص ۶۱).

هدف از تربیت دینی و الهی فرزندان بیشتر حضور پررنگ قرآن و سیره معصومین در زندگی وی است چرا که اصل زیبایی خانواده در همین شبیه شدن به زندگی معصومین

است، خانواده ای که در اوقات فراغت خود علاوه بر بازی و تفریح در کنار فرزندان بسیاری از دستورات و اخلاقیات و معارف را به گونه ای هنرمندانه به فرزند خود می آموزد تا هر چه بیشتر با قرآن و اهل بیت آشنا شود. و همچنین جامعه باید به اهمیت نقش خانواده در ایجاد معنویت و تربیت دینی کودکان توجه جدی کرده و با تدبیر و ایجاد راهکارهای مختلف در خانواده ها زمینه رشد معنوی و تربیت دینی کودکان را فراهم کنند، پس این وظیفه دو سویه است هم به عهده افراد خانواده و هم جامعه و زمام داران آن (همان).

امام سجاد - علیه السلام - در رساله حقوق فرمودند «و اما حق ولدک فتعلم انه منک و مضاف الیک فی عاجل الدنیا بخیره و شره و انک مسئول عما ولیته من حسب الادب و الدلاله علی ربه و المعونه له علی طاعته فیک و فی نفسه، فمثاب علی ذلک و معاقب فاعمل فی امره عمل المتزین بحسن اثره علیه فی عاجل الدنیا، المعذر الی ربه فیما بینک و بینه بحسن القیام علیه، و الاخذله منه و لا قوه الا بالله».

«حق فرزندی تو این است که بدانی او از توست و هرگونه که باشد چه نیک و چه بد در دنیای گذرا به تو منسوب است و تو در آن چه به او سرپرستی داری مسئول هستی در ادب نیکو و راهنمایی به سوی پروردگار و یاری او بر طاعت خداوند درباره تو و خودش. پس بر این کار پاداش می گیری، اگر درست عمل کنی و کیفر می بینی اگر نادرست عمل نمایی پس او را چنان تربیت کن که با اثری که بر او می گذاری در دنیا زیبایی بیافرینی و با قیام شایسته به وظیفه ای که نسبت به او داری در نزد خداوند معذور باشی که هیچ قوتی نیست مگر از خداوند.»

در این فراز از امام سجاد علیه سلام میبینیم که ایشان به صراحت وظیفه پرورش معنویت فرزندان را به عهده والدین میداند و آن را جزو واجبات میداند زیرا از عبارت اگر درست انجام دادی ثواب و اگر ترک کردی با نادرست انجام دادی عقاب میبینی در میابیم که اینگونه است و همچنین از عبارت با اثری که بر وی میگذاری او دنیای زیبایی می آفریند نیز متوجه میشویم که تربیت و تعلیم وی در حله اول بر عهده خانواده است.

«و أمرُ أهْلک بالصَّلَاةِ وَ اصْطَبِرْ عَلَیْهَا لَا نَسْأَلُکَ رِزْقًا نَحْنُ نَرْزُقُکَ وَ الْعَاقِبَةُ لِلتَّقْوَى»

و خانواده‌ات را به نماز فرمان ده و بر آن پایدار باش. ما از تو روزی نمی‌خواهیم، (بلکه) ما تو را روزی می‌دهیم، و سرانجام (نیکو) برای (اهل) تقوا است. (طه، ۱۳۲)

در روایات متعددی آمده است که پس از نزول این آیه، پیامبر صلی الله علیه و آله تا چندین ماه در خانه‌ی حضرت علی و فاطمه علیهما السلام را می‌زدند و در آستانه در می‌فرمودند: «الصلاة» آنگاه به قرائت آیه تطهیر می‌پرداختند. هرگاه وضع زندگی رسول خدا صلی الله علیه و آله تنگ می‌شد، این آیه را تلاوت می‌فرمود، آنگاه به افراد خانه دستور می‌دادند تا نماز بخوانند. «اصْطَبِرْ عَلَيْهَا» یعنی هم در انجام نماز وهم در امر به آن تأکید و پایداری کن. در اینجا به میزان اهمیت به نماز و معنویات در خانواده که توسط والدین باید آموزش داده شود پی می‌بریم و همچنین استمرار این آموزش در واقع تنها آشنا کردن ملاک نیست بلکه باید با بیان مطالب و فوائد انجم واجبات و ترک محرمات زمینه برای استمرار این عمل و ملکه شدن آن در ذهن و اعمال فرزند کوشید تا بدینصورت وظیفه خود را انجام داده باشند.

در روایتی از امیر المومنین ذیل آیه بیان شده می‌فرمایند:

«علموا انفسكم و اهلیکم الخیر، و ادبوههم» منظور این است که خود و خانواده خویش را نیکی بیاموزید و آنها را ادب کنید.

و همچنین امام علی علیه السلام فرموده اند:

«عَلِّمُوا صِبْيَانَكُمْ مِنْ عِلْمِنَا مَا يَنْفَعُهُمُ اللَّهُ بِهِ» به فرزندان خود، از علوم ما - آن بخشی که خدا برایشان نفع بخشد - یاد دهید

در این روایات نیز به آموزش و تربیت فرزندان امر شده و نکته جالب توجه اینست که امیرالمومنین می‌فرماید ابتدا خود را امر کنید یعنی اولاً به خود بگویید و (عمل کنید) سپس فرزندان را زیرا که تاثیر این دعوت زمانی بیشتر است که فرزند ببیند که والدینش خود ابتدا به آنچه که دعوت میکند عمل نیز میکند

نمونه های تاریخی جامعه و خانواده قرآنی

خانواده پیامبر (امام علی، حضرت زهرا، حسنین)

تمامی علماء و مفسرین شیعه، و نیز اکثر علماء و مفسرین اهل سنت بر این باورند که سوره انسان در مدح و شأن اهل بیت (ع) نازل شده است؛ اما برخی می گویند که کل سوره را جبرئیل در شأن اهل بیت (ع) به پیامبرش هدیه کرد، و برخی می گویند که تنها آیات ۷ تا ۱۱

«يُوفُونَ بِالَّذَرِّ وَيَخَافُونَ يَوْمًا كَانَ شَرُّهُ مُسْتَطِيرًا؛ وَيُطْعَمُونَ الطَّعَامَ عَلَى حُبِّهِ مِسْكِينًا وَيَتِيمًا وَأَسِيرًا؛ إِنَّمَا نُطْعِمُكُمْ لِوَجْهِ اللَّهِ لَا نُرِيدُ مِنْكُمْ جَزَاءً وَلَا شُكْرًا؛ إِنَّا نَخَافُ مِنْ رَبِّنَا يَوْمًا عَبُوسًا قَمْطَرِيرًا....»

مفسران و محدثان شیعه و سنی معتقدند، سوره انسان در شأن و منزلت اصحاب کساء یا همان خانواده قرآنی نازل شده است. اهلیت (ع) رسول الله (ص) عملی را انجام داده و این عمل به قدری با کیفیت و با خلوص عجین شده بود که خداوند یک سوره کامل را در واکنش به این عمل نازل فرمود. این سوره آینه دار سیرت اهل بیت نبوت و رسالت رسول الله (ص) به ویژه حضرت فاطمه (س) است (امام علی (علیه السلام) و خانواده، پورتابل جامع پژوهش تبلیغ، ۱۳۹۴ش: ص ۳).

در بیان ویژگیهای این خانواده هر چه بنویسیم باز به قطره ای از آن هم اشاره ننموده ایم و قلم را توانای آن نیست که بتواند از ویژگی ها و اخلاص این خاندان ذره ای را بیان کند، اما بهر حال چند ویژگی را نام میبریم:

۱_ تعاون و همکاری و تقسیم کار؛ حضرت علی علیه السلام در عین حال که خود در بیرون مشغول به کار بودند بمحض رسیدن به خانه در امور منزل حضرت زهرا سلام الله علیها را یاری مینمودند تا مبادا بر ایشان فشاری وارد آید.

۲_ تزریق محبت و گسترش آن؛ درست است که خانه آنها خانه ای گلی بود اما سرشار از عشق و محبت بود عشق و محبت همسر به یکدیگر و به فرزندان و همچنین فرزندان نسبت به والدین.

۳_ ابراز و اظهار علاقه؛ چیزی که متاسفانه در خانواده های امروزی کم شاهد آن هستیم و اگر هم علاقه ای باشد برخی ها آن را بیان نمیکنند حال به هر دلیلی، ولی در خانواده حضرت اینچنین نبود و همه مایه آرامش هم بودند به گونه ای که حضرت علی علیه السلام می فرماید: من که به چهره زهرا نگاه میکردم همین نگاه هر گونه غم و اندوه را از من بر طرف میکرد.

۴_ عدالت در خانواده؛ چیزی که مهم است اینست که باید با فرزندان به عدالت برخورد کرد چون فرزندان خصوصا کودکان متوجه این فرق گذاشتن میشوند، پیامبر اکرم کسی را دید که دو فرزند دارد یکی را بوسید و دیگری را خیر، ایشان ناراحت شده و فرمودند چرا میان آنها یکسان عمل نکردی؟

۵_ آموزش و افزایش اطلاعات در خانواده؛ همه چیز در مدرسه و دانشگاه آموزش داده نمیشود بلکه این پدر و مادر هستند که بخش بزرگی از این وظیفه را برعهده دارند. امیرالمومنین در نامه ۳۱ نهج البلاغه در غالب وصیت سفارشات ناب و ظریف و نکات اخلاقی و تربیتی را بیان میکند.

۶_ سازگاری؛ متاسفانه یکی از عوامل بر هم خوردن روابط زنا شوئی عدم سازش و همکاری میان زوجین است تا زمانی که شرایط مهیا و کامل است حرفی نیست اما بمحض بوجود آمدن مشکل همه چی از هم میپاشد و هر کدام از زوجین به جای آنکه در صدد حل مشکل یه میزان توانش باشد سعی در پیدا کردن علل مشکل در رفتار طرف مقابل است تا به نوعی خود را عقب بکشد، در حالی که در زندگی حضرت علی و زهرا مصلحت زندگی همیشه مقدم بر منفعت شخصی بود و مصلحت زندگی را بخاطر دخالت دیگران پایمال نمیکردند (همان).

ابراهیم و خانواده اش

«قَدْ كَانَتْ لَكُمْ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ فِي إِبْرَاهِيمَ وَالَّذِينَ مَعَهُ إِذْ قَالُوا لَقَوْمِهِمْ إِنَّا بُرَآءُ مِنْكُمْ»

به تحقیق ابراهیم و کسانی که با وی همراه بودند برای شما مقتدایی نیکو بودند که به

قوم مشرک خود گفتند: ما از شما بیزاریم. (ممتحنه، ۴)

در آیه شریفه حضرت ابراهیم بعنوان یک اسوه معرفی شده برای مسلمین اما دلیل آن چیست؟ بهر حال وقتی یکی بعنوان اسوه معرفی میشود باید در تمام جهات اسوه باشد از جمله خانواده، با دقت در برخی آیات میتوان به جواب سوال رسید، ویژگی های آن حضرت از جمله:

- ۱_ محبت هم به خانواده هم دیگران؛ بر اساس روایات حضرت ابراهیم بسیار دلسوز و مهربان بود که حتی حاضر نمیشد بتنهایی غذا بخورد!
- ۲_ مطیع فرمان الهی بودن؛ حتما جریان بریدن سر حضرت اسماعیل را همه شنیده اند اینکه بعد از سالها خداوند به ایشان فرزندی عطا نمود و زمانی که دستور رسید که او را ذبح کنند وی پذیرفت و یا حتی قبلتر از آن رها کردن هاجر و اسماعیل در بیابان لم یزرع
- ۳_ شاکر بودن؛ از دیگر ویژگیهای حضرت شاکر بودن ایشان بود چه در زمان آسایش و راحتی و چه در زمان بلا و گرفتاری و امتحان الهی (مترجمان، تفسیر هدایت، ۱۳۷۷ش: ج ۷، ص ۲۹۸).

زکریا و خانواده اش

«فَاسْتَجَبْنَا لَهُ وَ وَهَبْنَا لَهُ يَحْيَىٰ وَ أَوْلَحْنَا لَهُ زَوْجَهُ»

دعایش را مستجاب کردیم و به او یحیی را بخشیدیم و زنش را برایش شایسته گردانیدیم. (انبیاء، ۹۰)

حضرت زکریا عمر خود در تبلیغ رسالت و دعوت سپری کرد. او شیخ پیغمبران بود و زنش صالحه بود و فرزندش نیز از همان کودکی پیامبر بود همه اعضای یک خانواده صالح بودند.

«إِنَّهُمْ كَانُوا يُسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ وَيَدْعُونَنَا رَعَبًا وَرَهَبًا وَكَانُوا لَنَا خَاشِعِينَ»

اینان در کارهای نیک شتاب می کردند و با بیم و امید ما را می خواندند و در برابر ما خاشع بودند. (مریم، ۷)

خانواده حضرت زکریا داری ویژگی های زیادی بودند اما در این آیه به سه نمونه از آنها اشاره میکنیم:

۱_ اساس کار این خانواده سبقت گرفتن بر یکدیگر در اعمال نیک بود. همه آنها به گرد محور معینی می‌چرخیدند. این محور روح تجمع آنان بود. خانواده فاضل خانواده‌ای است که افراد آن دست به دست هم دهند تا یکدیگر را در انجام کارهای نیک مدد رسانند و خانواده حضرت زکریا هم اینگونه بود در واقع سرعت و سبقت به امور خیر از نشانه های مومن واقعی است که خداوند در قرآن می‌فرماید:

«أُولَئِكَ يُسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ وَ هُمْ لَهَا سَابِقُونَ» (مومنون، ۶۱)

۲_ دومین صفتی که برای این خانواده ذکر شده توجه بیشتر است به خدا و عمل به برنامه‌های او و تمسک به روح عبادت و جوهر عبادت و لبّ ایمان و آن دعا است.

۳_ دیگر ویژگی آنها تواضع و خشوعی است که آمیخته با ادب و ترس است، در واقع خشوع حالت خاصی است در انسان که در برابر سلطانی قاهر و توانمند بوجود می‌آید و در این جا تمام توجه انسان به خداست و خشوع در تمام اعضا و جوارح باید موجود باشد، خشوع در صدا، خشوع در اعضا، خشوع در قلب و (همان).

نتیجه‌گیری

مهمترین پیوندی که تشکیل دهنده جامعه است سوای اشتراکات و افتراقاتی که دارد خانواده است. در واقع اگر خانواده‌ای صحیح و درست شکل بگیرد و تمام اجزا و ارکان آن متناسب با همدیگر باشد میتوان امیدوار بود که رکن اصلی جامعه مطلوب پی ریزی شده است. است.

در واقع میتوان گفت بی شک خانواده مهمترین و اصلی ترین نهاد آموزشی فرد محسوب میشود در واقع خانواده بعنوان اولین نهاد آموزشی است که فرد در آنجا باورها و اندیشه هایش شکل میگیرد و هر گونه انتظار یا خود باوری در وی نهادینه میشود و فرود با این باور مثبت یا منفی درباره خود پا به جامعه میگذارد و این حس قدرت و توانایی یا بالعکس را همراه خود دارد و آنرا نیز در جامعه تزریق میکند.

خانواده ایی که هدف و برنامه خود را بر اساس دستورات و آموزه های اسلامی پی ریزی کرده و آنرا در برابر اتفاقات و مشکلات رو در رو بکار میگیرد میتوان گفت موفقیت خانواده خود را تضمین کرده است.

حال با تحقق و شکل گیری اینچنین خانواده هایی و در کنار هم قرار دادن این مجموعه های نظیرهم و تکرار آنها به تحقق جامعه مطلوب میتوان نزدیکتر شد.

فهرست منابع

* قرآن کریم

۱. «امام علی (علیه السلام) و خانواده»، پورتابل جامع پژوهش تبلیغ، خرداد ۱۳۹۴.
۲. حاج علی اکبری، محمد جواد، «مطلع عشق» (گزیده ای از رهنمودهای حضرت آیت الله سید علی خامنه ای به زوج های جوان)، چ اول، چاپ جم، تهران، ۱۳۸۴ش.
۳. خان محمدی، احمدی، «نقش خانواده در تربیت فرزندان از دیدگاه اسلام و روان شناسی»، پژوهش های مدیریت و علوم انسانی در ایران، تهران، ۱۳۹۹ش.
۴. دهخدا، علی اکبر، «لغت نامه دهخدا»، ج ۸، چاپ دوم، دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۷۷ش.
۵. سفیری، کمالی، مصلح، «بررسی رابطه سرمایه اجتماعی خانواده و مشارکت دینی با هویت دینی نوجوانان»، مجله جامعه شناسی ایران، ۱۳۹۳ش.
۶. مترجمان، «تفسیر هدایت»، چ اول، بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۳۷۷ش.
۷. مطهری، مرتضی، «مقدمه ای بر جهان بینی اسلامی» (جامعه و تاریخ)، چ اول، صدرا، قم، ۱۳۹۶.
۸. معین، محمد، «فرهنگ فارسی معین»، تک جلدی، چاپ پنجم، انتشارات معین، تهران، ۱۳۸۳ش.
۹. مکارم شیرازی، ناصر، «تفسیر نمونه»، ج ۲۴، چ اول، دار الکتب الاسلامیه، تهران، ۱۳۷۴ش.

